

منبع‌شناسی حدیث ثقلین تا سال ۱۳۸۵ شمسی

[حمیدسلیم‌گندمی*]

چکیده: این نوشتار شامل معرفی ۲۳ عنوان کتاب و نه مقاله و پایان نامه در موضوع حدیث ثقلین است. نگارنده آثار مکتوب در این زمینه را تا سال ۱۳۸۵ شمسی از دانشمندان شیعه و سنی به صورت توصیفی و تحلیلی شناسانده است.

کلیدواژه‌ها: حدیث ثقلین - مأخذشناسی؛ احادیث نبوی - حدیث ثقلین؛ حدیث ثقلین - آثار دانشمندان اهل تسنن.

اشاره:

نظر به اهمیت حدیث ثقلین - که به منزله وصیت رسول خدا ﷺ برای مسلمانان است تا با تمسک به آن، از ضلالت و گمراهی در امان باشند - دانشوران مسلمان در نقل حدیث، بررسی اسناد و تبیین دلالت های آن کتابها و رساله های چندی نگاشته اند. این نوشتار تلاش دارد تا بخشی از آثار مکتوب در این زمینه را که نویسندگان شیعه و سنی پدید آورده اند، بشناساند. شایان ذکر است که این معرفی مبتنی بر آثار منتشره تا سال ۱۳۸۵ ش است؛ و منابع منتشره پس از آن تاریخ را پوشش نمی دهد.

(۱) امامت در حدیث غدیر، ثقلین، منزلت،

غلامرضا کاردان؛ قم: دفتر نشر الهادی، ۱۳۷۷ ش.

این کتاب در ۴۳ صفحه و طی یک مقدمه و سه موضوع اصلی به بررسی موضوع امامت با استناد به آیات قرآن و احادیث می پردازد. مؤلف در مقدمه کتاب، امامت تطبیقی را مورد بحث قرار داده و متن اصلی کتاب خود را بر اساس سه حدیث غدیر، ثقلین و منزلت، تنظیم و در ذیل هر یک ضمن بررسی اعتبار سند حدیث، توضیحاتی را ارائه کرده است.

(۲) الإمامه فی الرسالة الإسلامية

عبد الزهراء عثمان محمد، [بی جا]: ۱۴۱۵ ق. ۱۹۹۴ م ۱۳۷۳.

مؤلف در این کتاب به بحث استدلالی در مورد امامت و ولایت امیرالمؤمنین علیه السلام پرداخته و پس از آن با استناد به حدیث ثقلین و آیه تطهیر و استناد به برخی احادیث دیگر موضوع امامت و ولایت اهل بیت علیهم السلام را مورد بررسی قرار داده است.

(۳) امام شناسی (حدیث ثقلین)،

سید محمد حسین حسینی طهرانی.

این کتاب، جلد سیزدهم کتاب مجموعه امام شناسی است که نویسنده طی ۱۵ درس به بررسی تاریخ کتابت حدیث، تأکید پیامبر صلی الله علیه و آله به کتابت حدیث، حوادث اواخر عمر مبارک رسول خدا صلی الله علیه و آله و موضوعات مرتبط با حدیث ثقلین پرداخته است.

(۴) امام مهدی علیه السلام در حدیث ثقلین،

جمعی از نویسندگان؛ تهران: بنیاد فرهنگی حضرت مهدی موعود علیه السلام، ۱۳۸۰.

این کتاب درشش بخش و یک پیشگفتار تنظیم شده است. مؤلف پس از بررسی حدیث ثقلین از لحاظ سند و اعتبار، به بررسی آن در کتاب‌های معتبر اهل سنت می‌پردازد و با تفسیر و تحلیل متن حدیث، امام مهدی علیه السلام را فردی از عترت و اهل بیت علیهم السلام و از فرزندان رسول خدا صلی الله علیه و آله می‌داند که تاقیامت از قرآن جدا نخواهد شد. این کتاب با ترسیم آینده انسان از نظر قرآن و سنت، با استناد به روایات اهل سنت نتیجه می‌گیرد که منجی جهان ظهور خواهد کرد، و با تشکیل حکومت دینی و جهانی به ظلم و بی‌عدالتی پایان خواهد داد.

(۵) بررسی حدیث ثقلین در مورد حقانیت ولایت ائمه اطهار علیهم السلام از دیدگاه فریقین [پایان نامه]

ولی الله خوش طینت؛ استاد راهنما محمد مهدی گرجیان،

استاد مشاور محمد رضا آیتی؛ دانشگاه آزاد اسلامی اراک، ۱۳۷۴ ش.

این تحقیق دانشگاهی با هدف بیان حقانیت امامت و ولایت ائمه اطهار علیهم السلام از دیدگاه فریقین با استناد به حدیث معتبر و مشهور ثقلین، و رجوع به آرای صاحب نظران گردآوری و تدوین شده است. محقق در چهار فصل (۱۱۲ صفحه) با استفاده از منابع معتبر تأمل و بررسی علمی در متن حدیث و استناد به آیات و احادیث مشابه تحقیق خود را ارائه کرده است. وی معتقد است با فهم حدیث ثقلین و احادیث مشابه، اهل بیت علیهم السلام را بیشتر خواهیم شناخت.

(۶) پژوهشی پیرامون تبیین قرآن،

محمد حسین صفاخواه؛ تهران: ابرون، ۱۳۸۰ ش.

کتاب در یک طلیعه و ده فصل به بررسی موضوعاتی پیرامون تبیین قرآن پرداخته است. نویسنده در طلیعه این کتاب، اجمال قرآن را نیازمند تفصیل ثقل دیگر - که عدل قرآن بوده و هرگز از آن جدا نمی‌شود - دانسته است.

از فصول ده‌گانه این کتاب، فصل سوم با عنوان دو یادگار ماندگار، در طی ۹ صفحه به بررسی حدیث ثقلین پرداخته است.

(۷) الثقلان: الكتاب و العترة،

محمد حسین المظفر؛ طهران: مکتبه نینوی الحدیثه.

مؤلف پس از تألیف الشیعة و الإمامة و کتاب الإمام الصادق علیه السلام در دو جزء به بررسی

حدیث ثقلین از دیدگاه عقلی پرداخته است. سرآغاز کتاب، سخن المجمع الدینی در طی ۳ صفحه، اشاره‌ای اجمالی به معرفی کتاب دارد. پس از آن مؤلف مطالب خود را در طی ۱۰۴ صفحه در موضوعات نص حدیث ثقلین و معنی آن، کتاب الله، عترتی اهل بیته، ضرورت تمسک، ثقل ثالث، پیوستگی قرآن و اهل بیت علیهم‌السلام، امام مهدی علیه‌السلام، و علم اهل بیت علیهم‌السلام آورده است.

(۸) ثقلین در بیان حضرت زهرا علیها‌السلام

سیده کبری عظیمی؛ تهران: نباء، ۱۳۸۲ ش

این کتاب که پایان نامه کارشناسی ارشد مؤلف در رشته علوم قرآن و حدیث است به عنوان یکی از پایان نامه‌های برتر قرآنی معرفی شده و به بررسی ثقلین یعنی قرآن و عترت در بیانات و سخنان حضرت زهرا علیها‌السلام می‌پردازد. مؤلف ضمن ذکر نمونه‌های تاریخی، دیدگاه و جایگاه قرآن نزد حضرت فاطمه علیها‌السلام و نیز سخنان ایشان درباره پیامبر صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم و حضرت علی علیه‌السلام و حمایت ایشان از نبوت و امامت را بیان و بررسی می‌کند.

(۹) حدیث الثقلین

قوام‌الدین وشنوی، محمد الواعظ الخراسانی؛ تهران: مجمع‌العالمی للتقرب

بین المذاهب الإسلامیه، ۱۴۱۶ ق = ۱۹۹۵ م = ۱۳۷۴ ش.

بخش اول این کتاب، رساله‌ای تحقیقی است در موضوع حدیث ثقلین که دانشمند ایرانی، علامه فاضل، شیخ محمد قوام‌الدین قمی وشنوی پس از بررسی حدیث ثقلین در منابع اهل سنت، متن حدیث را همراه با نسخه بدل‌های مختلف آن ذکر نموده است. وی، راویان حدیث را به ترتیب تاریخی آورده و درباره «کتاب الله و سنتی» یا «کتاب الله و عترتی» نیز توضیحاتی ذکر کرده است. بخش دوم به قلم شیخ محمد واعظ زاده خراسانی با عنوان «حدیث الثقلین» ضمن بیان اهمیت حدیث ثقلین به بررسی تحلیلی حدیث در دو مقام ولایت و حجیت سنت رسول الله صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم پرداخته و سپس درباره ثقلین، توضیحاتی ارائه و مفاهیم مستفاد از حدیث را بیان کرده است.

(۱۰) حدیث الثقلین:

سید علی حسینی میلانی، قم: مرکز الأبحاث العقائديه، ۱۴۲۱ ق = ۱۳۷۹ ش.

کتاب در ۴۲ صفحه به بررسی موضوع حدیث ثقلین پرداخته است؛ نویسنده پس از مقدمه

کوتاه ناشی، بحث در مورد این حدیث را در چهار موضوع: ۱- الفاظ؛ ۲- راویان؛ ۳- دلالتها؛ ۴- مناقشات و معارضات؛ با استناد به منابع اهل سنت تحقیق و بررسی کرده است.

(۱۱) حدیث ثقلین،

محسن خرازی، مترجم مبین حیدر رضوی؛ قم: مؤسسه امام علی علیه السلام ۱۴۲۲ ق = ۲۰۰۱ م = ۱۳۸۰
این اثر ترجمه‌ای به زبان کُردی از کتاب کلمة (کلام) حول حدیث الثقلین تألیف سید محسن خرازی است که ذیل شماره ۲۱ معرفی شده است. همچنین این اثر با عنوان «و شه یه ک باره ی حه دیسی سه قه له ین» توسط ئیووهیم عدید وللاعه زیکوردرستانی به زبان کُردی ترجمه و در سال ۱۴۲۲ ق = ۲۰۰۱ م = ۱۳۸۰ چاپ و منتشر شده است. (رجوع شود به شماره ۲۳).

این کتاب توسط محمدرضا امین زاده با عنوان «سخنی پیرامون حدیث ثقلین» به فارسی ترجمه و به منظور استفاده عموم مردم به خصوص جوانان اهل سنت به سال ۱۳۷۶ چاپ و منتشر شده است. (رجوع شود به شماره ۱۸).

(۱۲) حدیث الثقلین: تواتره - فقهه کما فی کتب السنه،

سید علی حسینی میلانی؛ قم: سید علی حسینی میلانی، ۱۴۱۳ ق = ۱۳۷۲ ش.
این کتاب نقدی علمی است بر مطالبی که دکتر علی احمد سالوس در موضوع حدیث ثقلین نوشته است. مؤلف در سرآغاز کتاب ضمن اشاره به نظریات دکتر سالوس و برخی از نویسندگان معاصر، به بعضی از تناقضات احمد علی سالوس اشاره کرده و به اختصار هدف خود را از نشر این کتاب بیان نموده است. مؤلف، کتاب را در یک مقدمه شامل پنج موضوع و در دو باب ارائه نموده که در باب اول، تواتر حدیث ثقلین و در باب دوم، فهم و معرفت حدیث ثقلین مورد بررسی قرار گرفته است. در پایان کتاب نیز مطالبی در موضوع تمسک به حدیث ثقلین و امامت ائمه علیهم السلام به عنوان نکات قابل توجه آورده است.

(۱۳) خلاصه عبقات الأنوار (حدیث ثقلین)،

حامد حسین هندی؛ تلخیص و تعریب از سید علی میلانی؛
ترجمه حسن افتخارزاده، تهران: مؤسسه نباء، ۱۳۷۲ ش.
کتاب نفیس عبقات الأنوار یکی از آثار مکتوب و یادگارهای جاویدان علامه محقق مجاهد و مدافع حریم ولایت اهل بیت علیهم السلام، مرحوم میرحامد حسین لکهنوی نیشابوری

(۱۲۴۶-۱۳۰۶ هجری قمری) است که در پاسخ به مطالب باب هفتم از کتاب تحفة اثناعشریة مولوی عبدالعزیز دهلوی نگاشته شده است. اصل کتاب تحفة، دوازده باب دارد که در تمامی این ابواب شیعه را از جهت تاریخ و عقاید و احکام، مورد هجوم قرار داده است. از این رو، شماری از دانشمندان شیعی، از قرن سیزدهم تا کنون، به پاسخ گویی شبهات یک یا چند باب یا تمام کتاب پرداختند. در این میان، علامه میرحامد حسین، عمر و همت خود را برای پاسخگویی به شبهات باب هفتم تحفة اثناعشریة صرف کرد. مرحوم میرحامد حسین در نگارش کتاب عبقات الأنوار گاه نقل قول های طولانی را در لابه لای موضوع اصلی بحث گنجانده است، و این امر ممکن است خواننده مبتدی را به وهم اندازد که شاید رشته سخن از دست نویسنده خارج شده است.

علاوه بر این، نویسنده، کتاب نفیس خود را به زبان فارسی - آن هم فارسی رایج در هندوستان در قرن سیزدهم هجری قمری - نگاشته است و این سبک نگارش برای بسیاری از خوانندگان فارسی زبان فعلی قابل استفاده نیست.

اگر بر این موارد، مشکل چاپ آن (چاپ سنگی قدیمی) افزوده شود، آنگاه روشن می شود که چرا اصل کتاب عبقات، فقط برای معدودی از پژوهشگران مفید است، و نه برای عموم اهل مطالعه و بررسی.

برای حل این چند مشکل، آیه الله سید علی میلانی کتاب نفحات الأزهار فی خلاصه عبقات الأنوار را نگاشت؛ بهره وری از این تلخیص، در حدی است که گاهی بیشتر از اصل کتاب عبقات، قابل استفاده است.

مجلدات ۱ تا ۳ کتاب نفحات الأزهار که موضوع حدیث ثقلین را در بر دارد، در یک مجلد، تحت عنوان خلاصه عبقات الأنوار، مجلد حدیث ثقلین ترجمه و منتشر شده است.

این کتاب در حجمی بیش از ۱۰۲۰ صفحه، که ۱۵۲ صفحه آغازین آن، ترجمه رساله «دراسة فی العبقات» است و ۳۰ صفحه پایانی کتاب، فهرست تفصیلی کتاب را در بر دارد.

ترتیب مطالب در این کتاب، به ترتیب عناوینی است که عبدالعزیز دهلوی در گفتار کوتاه خود پیرامون حدیث ثقلین، درباره آنها سخن گفته است.

در این کتاب این موضوعات مطرح شده است:

یکم - اسامی راویان حدیث ثقلین و نویسندگانی که این حدیث را در کتابهای خود نقل کرده اند (جمعاً ۱۸۷ تن از بزرگان اهل تسنن)؛

دوم - نصوص روایات حدیث ثقلین از زبان بزرگان اهل تسنن همراه با شرح حال آنان. سوم - پاسخ به ایراد در سند حدیث ثقلین. در این بخش می‌توان میزان تتبع میرحامد حسین را دریافت؛ او برای ایراد مختصر ابن جوزی پیرامون سند این حدیث، چهل پاسخ مستدل مطابق با علم الحدیث اهل سنت ارائه می‌کند.

چهارم - در این بخش که افزوده کتابشناس بزرگ شیعی، علامه محقق مرحوم سید عبدالعزیز طباطبایی بر اصل کتاب *عقبات* است، نام، شرح حال و روایت حدیث ثقلین از ۱۲۷ دانشمند اهل تسنن ذکر شده است که میان قرن دوم تا چهاردهم می‌زیسته‌اند. پنجم - دلالت حدیث ثقلین بر امامت اهل بیت علیهم‌السلام، در قالب ۲۶ نکته ژرف نگرانه به متن حدیث؛

ششم - پاسخ به تعارض حدیث ثقلین با حدیث «علیکم بسنتی و سنتة الخلفاء من بعدی»؛

هفتم - پاسخ به شبهه عمومیت عترت. دهلوی، عترت پیامبر را شامل تمام بستگان و نزدیکان پیامبر صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم دانسته است. میرحامد حسین بر مبنای اصول درایة الحدیث اهل تسنن ثابت می‌کند که کلمه «عترت» در حدیث ثقلین، اختصاص به امامان دوازده‌گانه دارد.

هشتم - پاسخ به چند حدیث در منابع اهل تسنن که در آنها به پیروی از عمار یاسر، ابن ام عبد، عایشه، معاذ بن جبل و جمعی دیگر سفارش شده است.

نهم - بررسی حدیث «اصحابی کالنجوم» که در میان اهل تسنن، شهرت تمام دارد.

(۱۴) دو امانت جاوید قرآن و عترت،

جهانبخش ثواقب؛ شیراز: نشر فو، ۱۳۷۶ ش.

مؤلف، این کتاب را در یک مقدمه و پنج فصل تنظیم کرده و با نگاهی گذرا و کوتاه بر حدیث ثقلین، رابطه متقابل و دو جانبه قرآن و عترت، دویادگار جاوید پیامبر صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم، را با توجه به آیات و احادیث مشهور در منابع معتبر شیعه و اهل سنت، مورد بررسی قرار داده است.

(۱۵) دو سرمایه نفیس برای نیکبختی جامعه اسلامی: کتاب خدا - خاندان پیغمبر صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم،

محمد حسین المظفر؛ ترجمه: ابوالقاسم دانش آشتیانی؛ قم: حکمت، ۱۳۷۹ ش.

این اثر ترجمه‌ای است از کتاب *الثقلان: الكتاب والعتره* تألیف محمد حسین مظفر که توسط

انتشارات نینوی الحدیثه چاپ و منتشر شده و در ذیل شماره ۷ معرفی شده است. همچنین این کتاب توسط حسن شانه چی نیز به فارسی ترجمه و با عنوان دو یادگار پیامبر ﷺ ترجمه الثقلان (کتاب و العترة) در سال ۱۳۷۹ به چاپ رسیده است. (رجوع شود به شماره ۱۶)

(۱۶) دو یادگار پیامبر ﷺ: ترجمه الثقلان (کتاب و العترة)،

مؤلف محمد حسین مظفر؛ ترجمه حسن شانه چی؛ مشهد: ناسوعا، ۱۳۷۹ ش. این اثر ترجمه ای است از کتاب الثقلان: الكتاب و العترة تألیف محمد حسین مظفر که توسط انتشارات نینوی الحدیثه چاپ و منتشر شده و در ذیل شماره ۷ معرفی شده است. همچنین این کتاب توسط ابوالقاسم آشتیانی به فارسی ترجمه و با عنوان دوسرمایه نفیس برای نیکبختی جامعه اسلامی: کتاب خدا - خاندان پیغمبر ﷺ به چاپ رسیده است. (رجوع شود به شماره ۱۵)

(۱۷) الرسائل العشر فی الأحادیث الموضوعة فی کتب السنة،

علی الحسینی الميلانی. قم: علی الحسینی الميلانی، ۱۳۷۶ ش. ۱۰ جلد در یک مجلد.

این کتاب متشکل از ۱۰ رساله در بررسی و تحقیق پیرامون برخی از احادیث موضوعه و جعلی در کتاب های اهل سنت است. هر کدام از این رساله ها به عنوان مقاله مستقلی در شماره های مختلف مجله تراثنا چاپ و منتشر شده است.

رساله ۴م این کتاب (۲۴ صفحه) با عنوان «رساله فی حدیث الوصیة بالثقلین: الكتاب و السنة» به بررسی حدیث ثقلین می پردازد و نقل «الكتاب و السنة» را جعلی می داند. این رساله در مجله تراثنا شماره ۲۹ نیز چاپ و منتشر شده است.

مؤلف در این رساله ابتدا به بررسی نصوص حدیث ثقلین با عبارت «کتاب الله و سنتی» و روایتهای مختلف آن پرداخته است. وی در این موضوع روایت مالک بن انس، ابن هشام نیشابوری، ابوبکر بیهقی، ابن عبدالبر القرطبی، قاضی عیاض، الیحصبی، جلال الدین سیوطی و روایت شیخ علی متقی هندی را نقل و در برخی موارد بررسی کوتاهی نیز در ذیل آن آورده است. در قسمت دوم از این رساله مؤلف سند حدیث را مورد تحقیق قرار داده و ضمن اشاره به نکاتی پیرامون سند حدیث، به بررسی سند این روایت در کتابهای الموطأ

ابن مالک، سیره ابن هشام، المستدرک حاکم، سنن بیهقی، تمهید ابن عبدالبر، اللماع، الجامع الصغیر، وکنز العمال متقی هندی پرداخته است. در قسمت سوم و پایانی این مقاله توضیحاتی کوتاه درباره لفظ خبر و کلمه ثقلین و مصادیق و مدلول های ثقلین آورده شده است و لفظ ثقلین در خبر «کتاب الله و سنتی» را با لفظ ثقلین در حدیثی که مورد اجماع همه مسلمانان است یعنی «کتاب الله و عترتی» مورد مقایسه و بررسی قرار داده است.

(۱۸) **سخنی پیرامون حدیث ثقلین،**
سید محسن خرازی، ترجمه محمد رضا امین زاده؛ قم: مؤسسه در راه حق، ۱۳۷۶ ش.
این اثر ترجمه ای است به زبان فارسی از کتاب کلمه (کلام) حول حدیث الثقلین تألیف سید محسن خرازی که در ذیل شماره ۲۲ معرفی شده است.

همچنین دو ترجمه از این کتاب به زبان کردی توسط حیدر رضوی و ابراهیم کردستانی و حسین خوشنام در سال ۱۳۸۰ چاپ و منتشر شده است. (رجوع شود به شماره های ۱۱ و ۲۴)

(۱۹) **قرآن و عترت در اسلام یا شرح مشهور ثقلین،**
تألیف علی نمازی شاهرودی؛ تهران: سعدی، ۱۳۸۲ ش.
مؤلف، کتاب خود را در یک مقدمه و دو مبحث ارائه کرده است. در مقدمه، هدف خود را ریشه یابی شبهات ذکر نموده و مبحث اول را طی سه فصل (۳۷ صفحه) به معرفت و شناسایی قرآن کریم و تفسیر و تبیین قرآن به واسطه علم امامان معصوم علیهم السلام اختصاص داده است. مبحث دوم در دوازده فصل (۲۰۷ صفحه) و طی مباحثی نسبتاً مبسوط به معرفی اهل بیت پیامبر صلی الله علیه و آله (امامان معصوم علیهم السلام)، اخبار غیبی و معجزات پیامبران و امامان معصوم علیهم السلام، فضائل، مناقب و فضیلت زیارت ائمه معصوم علیهم السلام اختصاص یافته است.

(۲۰) **کتاب الله و اهل بیت علیهم السلام فی حدیث الثقلین من الصحاح و السنن و المسانید و... من مصادر أهل السنة،**
لجنة التحقیق لمدرسه الإمام باقر العلوم علیه السلام؛ قم: دلیل ما، ۱۴۲۲ ق = ۱۳۸۰ ش.
به نقل فریقین، رسول گرامی خاتم صلی الله علیه و آله در مناسبت های چند، به ویژه در روزهای پایانی عمر شریف خود، چنین فرموده اند: «اتنی تارک فیکم الثقلین: کتاب الله و عترتی اهل بیته». این سخن - که اهمیت و هم سنگی خاندان رسالت را در کنار کتاب گران ارج خدا

(قرآن ناطق و قرآن صامت) یاد آور است - در چنان جایگاهی از ارجمندی بوده است که کتاب‌های گوناگونی درباره آن به نگارش آمده است.

کتاب *الله وأهل البيت في حديث الثقلين من الصحاح والسُنن والمسانيد... من مصادر أهل السنة* عنوان تازه‌ترین اثر جامع تحقیقی است که در این زمینه منتشر شده است. ویژگی این تحقیق، آن است که در آن حدود ۶۰۰ متن از میان ۱۶۰ مأخذ (در فهرست ۱۸۰ نام آمده است) بررسی و تنظیم شده است که با واژه‌ها و عبارات گوناگون، همتایی دو یادگار نبوی را بیان می‌دارد.^۱

این متن‌ها از سه زاویه دسته‌بندی شده‌اند:

- ۱- سند؛ سند هر نقل همراه آن، لفظ به لفظ از مأخذ بازنویسی شده است؛
- ۲- موقعیت صدور؛ یاد کرد متن‌های تاریخی و حدیثی است که جا، روز، ساعت بیان، سخن و موقعیت و حالت پیامبر اکرم صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ را به هنگام آن نشان می‌دهد.
- ۳- محتوای متن؛ انبوه متون در چهار باب زیر دسته‌بندی شده‌اند:
  - (الف) ما وُرد في متن الحديث بشأن الكتاب والعترة معاً (شامل ۶ فصل)
  - (ب) ما وُرد في حديث الثقلين بشأن الكتاب العزيز (شامل ۴ فصل)
  - (ج) ما وُرد في حديث الثقلين بشأن العترة (شامل ۴ فصل)
  - (د) ما وُرد في حديث الثقلين بشأن علي عَلِيٍّ (شامل ۶ فصل)

باب‌های چهارگانه هر یک شامل فصل‌هایی است پرشاخه.

گفتنی است که اگر یک سند، به مناسبت‌هایی، بیش از یک جا در این دسته‌بندی قرار می‌گیرد، متن کامل و شماره آن تنها یک بار آمده و در دیگر جاها از ارجاع استفاده شده است.

(۲۱) مرام جاودانه: سخنی چند پیرامون حماسه جاوید و آفاق آن،

محمد رضا حکیمی، قم: دلیل ما، ۱۳۸۲ ش.

کتاب *مرام جاودانه* مجموعه مباحث و مقالاتی است که با عنوان «با جاری صلابت اعصار» در پنج قسمت اصلی (انسان ولی نه محکوم، از ستیغ رسالت، خورشید در تاریکی، قرآن فجر، حدیث متواتر ثقلین و کتاب عظیم) تنظیم شده است؛ و در ذیل

۱. استاد حکیمی در پایان مقاله خود - که در مجموعه *مشعل جاوید*، نشریه دبیرخانه کتاب سال ولایت آمده - نکاتی درباره این کتاب آورده که ارزش آن را، از جهات دیگر نشان می‌دهد.

مباحث کلی، موضوعاتی همچون انسان شناسی، شناخت امیرالمؤمنین علیه السلام، رسالت، امامت و حکومت قرآنی، کاربرد عقلی در فلسفه، مکتب تفکیک، قرآن شناسی و حدیث ثقلین با بیانی بسیار شیوا و نگارشی ادیبانه بررسی شده است.

(۲۲) کلمة حول حدیث الثقلین،

محسن الخرازی؛ قم: نشر حیب، ۱۴۱۸ ق = ۱۳۷۶ ش.

این کتاب در یک مقدمه از مؤلف و چهار مقام تنظیم و تبویب شده است. در مقام اول سند حدیث، در مقام دوم مسأله ابلاغ و رساندن حدیث به عموم مردم و اتمام حجت بر امت اسلامی، در مقام سوم نصوص حدیث و در مقام چهارم - که بیشترین حجم کتاب را دربر دارد - مفاد حدیث و امور و مطالبی که از حدیث ثقلین استفاده و استخراج می شود، مورد تحقیق و بررسی قرار گرفته است.

(۲۳) وشه به كه له باره ي حه دیسی سه قه له بن، نووسراوی

موحسینی خه رازی، وه رگیر بو کوردی ئیبراهیم عه بد وللاعه زیز کوردستانی،

به هاو کاری به ریز کاک حسین خوشناو، بوفارسی محمد ره زانه مین زاده؛

قم: دامه زراوه ی نیمام عه لی علیه السلام، ۱۴۲۲ ق = ۱۳۸۰ ش.

این اثر ترجمه‌ای به زبان کردی از کتاب کلمة (کلام) حول حدیث الثقلین تألیف سید محسن خرازی است، که ذیل شماره ۲۱ معرفی شده است.

همچنین این اثر با عنوان حدیث ثقلین توسط حیدر رضوی به زبان کردی ترجمه و در سال ۱۴۲۲ ق = ۲۰۰۱ م = ۱۳۸۰ ش چاپ و منتشر شده است. (رجوع شود به شماره ۱۱).

این کتاب توسط محمدرضا امین زاده با عنوان سخنی پیرامون حدیث ثقلین به فارسی ترجمه و به منظور استفاده عموم مردم به خصوص جوانان اهل سنت به سال ۱۳۷۶ چاپ و منتشر شده است. (رجوع شود به شماره ۱۸).

(۲۴) اهل بیت علیهم السلام و حدیث ثقلین،

ذکرالله احمدی، کیهان فرهنگی، بهمن ۱۳۸۵، شماره ۱۸۴، صفحه ۳۶-۴۰.

مؤلف در ابتدا متن حدیث ثقلین را به زبان عربی از رساله دارالتقريب بين المذاهب الإسلامية چاپ مصر نقل کرده، سپس به بررسی سند حدیث ثقلین پرداخته است. در ادامه ضمن نام بردن اسامی راویان اولیه حدیث ثقلین (سی نفر) برخی از طرق حدیث را به

طور مختصر بیان کرده؛ آنگاه موارد و مسائل استفاده شده از این حدیث از جمله افضلیت عترت، عصمت و مرجعیت علمی و سیاسی اهل بیت علیهم السلام را بررسی کرده است.

(۲۵) بررسی علمی رجال سند روایات فریقین در رابطه با حدیث ثقلین،

داد کریم رسولی، مجموعه مقالات هفدهمین همایش علمی -

تحقیقی مذاهب اسلامی، کمیسیون حدیثی (بهمن ۱۳۸۴)، ص ۳۱۸-۳۳۷.

نویسنده، سخن را با بیان مصداق اهل بیت پیامبر صلی الله علیه و آله آغاز می‌کند؛ عمل نواصب را در سب و شتم اهل بیت علیهم السلام زشت می‌شمارد، و به حدیث ثقلین می‌پردازد. ابتدا چهار روایت از این حدیث نقل می‌کند. سپس با بیان روایاتی نتیجه می‌گیرد که محارب با اهل بیت علیهم السلام، محارب با پیامبر صلی الله علیه و آله است، چنانکه عمل صحابه در محبت، مودت، اکرام و احترام اهل بیت علیهم السلام، و معارضه با نواصب و خوارج، همین حقیقت را نشان می‌دهد. در خلال این مباحث، نکاتی در باب فضائل حضرت فاطمه علیها السلام، غدیرخم، رویداد مباحله و فاجعه عاشورا بیان می‌دارد. دیگر اینکه به بحث از فئه باغیه (گروه سرکش در برابر امام علیه السلام) می‌پردازد. نگارنده، مطلبی از شیعه نقل نکرده، به این دلیل که منابع شیعه را در اختیار نداشته است.

(۲۶) تمسک به قرآن و عترت: تنها راه وحدت در گردش فریقین،

فدا حسین عابدی، فصلنامه طلوع، سال پنجم، شماره ۱۷، بهار ۱۳۵، صفحه ۱۲۰-۹۵.

مؤلف ابتدا به بررسی مفهوم و مصداق قرآن، عترت، اهل بیت علیهم السلام، تمسک و وحدت پرداخته است. سپس اهمیت و ضرورت وحدت را از دیدگاه قرآن و روایات بیان کرده و عوامل اتحاد مسلمانان (اسلام و ایمان، تمسک به عترت، دوستی آل محمد علیهم السلام و شبهه زدایی از برخی اصول و فروع) را توضیح داده است. سپس ضرورت تمسک به قرآن را با توجه به روایاتی از رسول خدا صلی الله علیه و آله و نیز مبحث ارتباط قرآن و اهل بیت علیهم السلام را مورد بررسی قرار داده است. در ادامه، ضرورت تمسک به عترت را با توجه به آیات قرآن کریم (آیات اعتصام، تطهیر، مباحله، صادقان و مودت) و نیز احادیثی از حضرت رسول صلی الله علیه و آله از جمله حدیث سفینه نوح، باب حظه، و ثقلین اثبات کرده است. مؤلف، حدیث ثقلین را حدیثی متواتر و صحیح خوانده و در این باره، سخنان علامه شرف الدین را نقل می‌کند.

شادی نفیسی، دانشنامه جهان اسلام زیر نظر غلامعلی حداد عادل، تهران:

بنیاد دایرة المعارف اسلامی، ۱۳۸۴، ص ۱۰۰-۱۰۶.

مؤلف ابتدا به بررسی لغوی حدیث ثقلین پرداخته و معنی واژه «ثقل» را با اشاره به منابع مختلف ذکر نموده و معتقد است که این حدیث به سبب کاربرد همین واژه به ثقلین یا ثقلین مشهور است، و اشاره می‌کند که حدیث ثقلین از نظر علما و محدثان اهل سنت در حد تواتر بوده و از طرق متعدد نقل شده است؛ وی به برخی از منابع روایی اهل سنت و شیعیان اشاره کرده است. پس از آن به بررسی اختلاف الفاظ در روایتهای مختلف با توجه به منابع اهل سنت و شیعه پرداخته است. در ادامه تفاوت در ضبط زمان و مکان صدور حدیث ثقلین را بررسی نموده و ضمن تحلیل حدیث ثقلین، به مسأله امامت و خلافت - با توجه به بحثهای کلامی بین مذاهب مختلف - می‌پردازد. در ادامه نقد برخی از علمای اهل سنت را بررسی نموده و در بحث سند و دلالت، موضوع روایت معارض را توضیح داده است.

حدیث ثقلین از دیدگاه مذهب اهل بیت علیهم‌السلام و اهل سنت،

ایلقار اسماعیل زاده، فصلنامه طلوع، سال پنجم، شماره ۱۷، بهار ۱۳۸۵، ص ۲۴۶.

مؤلف در پیشگفتار، ضمن اشاره به ایجاد فرقه‌ها و مذاهب مختلف در بین مسلمانان پس از وفات پیامبر گرامی اسلام صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم بر لزوم وحدت و یکپارچگی و دوری از تعصب بین مسلمانان و بازگشت آنان به قرآن و سنت تأکید کرده و ایشان را به تفکر در براهین که راه حق و حقیقت را نشان می‌دهند دعوت نموده است.

مؤلف یکی از مهمترین ادله روایی در مورد حقانیت و برتری اهل بیت علیهم‌السلام را حدیث صحیح و متواتر ثقلین معرفی می‌کند و با روش تطبیقی و مقایسه‌ای دیدگاه مذهب تشیع و اهل سنت را با توجه به منابع حدیثی، تفسیری، تاریخی و لغوی بیان می‌دارد. مؤلف ابتدا حدیث ثقلین را در منابع روایی شیعه (کتابهای کافی، کمال الدین، الدرّة الباهرة بین الأصداف الطاهرة و بحار الأنوار) و منابع روایی اهل سنت (صحیح مسلم، الجامع الصحیح ترمذی، خصائص امیر المؤمنین، المستدرک علی الصحیحین، جامع الصغیر، کنز العمال و بیابیع المودة و...) مورد بررسی قرار می‌دهد. سپس، اسامی راویان این حدیث از میان صحابه (سی و هفت نفر) را ذکر می‌کند. بعد از آن به بررسی صحیح و متواتر بودن این حدیث پرداخته و تاریخ و مکانهای صدور این حدیث را با توجه به منابع

مختلف روایی و تفسیری و تاریخی بررسی می نماید.

در ادامه، مفاهیم و حقایق نهفته در حدیث ثقلین را برشمرده و در انتها سه حدیث از اهل بیت علیهم السلام را - که از پیروان و دوستان خود خواسته اند عملاً راه دین را در پیش گیرند و از هرگونه ادعای پوچ و انحرافی بپرهیزند - نقل کرده است.

(۲۹)

حدیث ثقلین در روایات،

تاج محمد جمشید زهی، مجموعه مقالات هفدهمین همایش علمی - تحقیقی مذاهب اسلامی، کمیسیون حدیثی (بهمن ۱۳۸۴)، ص ۱-۴۵.

در این مقاله، حدیث غدیر و ثقلین به الفاظ گوناگون - روایت شده از طریق راویان اهل تسنن - بیان شده است. نویسنده که از دانشوران اهل تسنن است، ابتدا به این پرسش پاسخ می دهد که چرا بخاری حدیث غدیر را به تفصیل نقل نکرده و نتیجه می گیرد که این بدان معنا نیست که بخاری حدیث غدیر را ضعیف می دانسته است. سپس حدیث ثقلین را به روایت مسلم، ترمذی، نسائی، احمد حنبل، طریحی و حاکم نیشابوری، همراه با بحث و بررسی در سند حدیث آورده است.

پس از آن، خطبه غدیر را به روایت ابن ماجه، ترمذی، احمد حنبل، نسایی، طبرانی، طیالسی و حاکم نیشابوری نقل کرده و پس از توثیق روایات، سخنان ابن تیمیه و ابن حزم را در تضعیف آنها ردّ می کند. در پایان مقاله، اثبات امامت امام علی علیه السلام را براساس سه آیه و هشت حدیث، و فضایل ابوبکر را براساس پنج آیه برشمرده است.

(۳۰)

حدیث ثقلین،

زیر نظر احمد صدر حاج سید جوادی، کامران فانی، و بهاء الدین سید مهدی حائری، دایرة المعارف تشیع، خرمشاهی، حسن یوسفی اشکوری - تهران: نشر شهید سعید محبی، ۱۳۷۵ جلد ششم، ص ۱۵۸-۱۶۱.

در این مقاله حدیث ثقلین به لحاظ لغوی بررسی و نظر علما درباره واژه «ثقل» آورده شده است. بررسی اعتبار حدیث و طرق مختلف آن، و هشت روایت معروف با ذکر منابع، از مطالب دیگر است. نویسنده تأکید می کند که براساس اعتقاد شیعیان این حدیث در زمره دلائل استوار و روشن امامت و وصایت امیرالمؤمنین علیه السلام می باشد.

نویسنده فهرست نام بیست نفر از بزرگان صحابه که این حدیث را روایت کرده اند، آورده و با استناد به واقعه غدیر، امیرالمؤمنین علیه السلام را شایسته خلافت و جانشینی پیامبر صلی الله علیه و آله معرفی می نماید.

با استناد به سخن ابن حجر، وجوب تمسک به اهل بیت علیهم السلام را تأکید کرده و بر مبنای حدیث ثقلین، اهل بیت علیهم السلام را به طور لاینفک همتای قرآن و واجب اطاعت می شمارد.

(۳۱) گرد آوری حدیث ثقلین از برخی از متون اهل سنت،

عبدالواحد قلندرزی، مجموعه مقالات هفدهمین همایش علمی - تحقیقی مذاهب اسلامی، کمیسیون حدیثی (بهمن ۱۳۸۴)، ص ۱۲۲-۱۴۸.

نگارنده که از دانشوران اهل تسنن است در این مقاله عربی، حدیث ثقلین را به روایت مسلم بن حجاج نیشابوری (۴ حدیث) محمد بن عیسی ترمذی (سه حدیث)، احمد بن حنبل (سه حدیث)، و عبدالله بن عبدالرحمن دارمی (دو حدیث) آورده است. در هر مورد، پس از نقل متن حدیث، شرح حال افراد یاد شده و بحث در مورد توثیق رجال سندها را آورده است؛ پس از آن، سه حدیث از ترمذی در فضائل امیرالمؤمنین علیه السلام آورده که یکی از آنها حدیثی جامع و مشتمل بر چندین فضیلت است. آنگاه مطالبی در ضرورت پیروی از سنت خلفای راشدین می آورد.

(۳۲) مباحثی پیرامون حدیث ثقلین،

عبدالغنی شاهوزهی، مجموعه مقالات هفدهمین همایش علمی - تحقیقی مذاهب اسلامی، کمیسیون حدیثی (بهمن ۱۳۸۴)، ص ۸۲-۱۲۰.

نگارنده - که از دانشوران اهل تسنن است - ابتدا حدود ۱۵ روایت در مضمون حدیث ثقلین نقل کرده و به بررسی رجالی اسناد آنها می پردازد، سپس نتایج برگرفته از این احادیث را بیان می دارد. پس از آن، ۲۵ آیه در ضرورت تبعیت از سنت پیامبر صلی الله علیه و آله نقل می کند که نتیجه همه آنها، کافی نبودن قرآن در میان جزئیات مطالب است. آنگاه دیدگاه اهل تقلید را آورده که طبق برخی از روایات، عمل تمام صحابه و خلفای راشدین را حجت می دانند. نویسنده در فصل سوم گفتار خود، دیدگاه اهل سنت را آورده که به عقیده او، قائل به عدم جواز تقلید هستند. برای تأیید آن، به آیات قرآن، روایات نبوی، کلمات صحابه و اقوال دانشمندان اهل سنت استناد می کند.

فصل چهارم، به بررسی مصداق اهل بیت اختصاص دارد، و دیدگاه اهل تسنن را در این باره می آورد که همسران پیامبر صلی الله علیه و آله را جزء اهل بیت علیهم السلام می دانند و عصمت آنها را نمی پذیرند، اما بر محبت اهل بیت تأکید می کنند. به عقیده نگارنده، حدیث ثقلین با ۵۸۷ لفظ مختلف روایت نقل شده است.

مصادر البحث حول حديث الثقلين إلى سنة ١٣٨٥ ش

حميد سليم گندمي

٣٤٣

يقوم الكاتب بفهرسة بيبلوغرافية لكل ما كتب حول حديث الثقلين، فيذكر ٢٣ كتاباً و عدة مقالات ورسائل و أطروحات حول حديث الثقلين، كما يقوم بالتعريف بهذه المصادر التي هي أعم من الدراسات الشيعية والسنية؛ والتي كتبت حتى سنة ١٣٨٥ هـ. ش.

Bibliography of Hadith of Thaqaalayn (up to 1385 AH Solar/2006)

Hamid Salim Gandomi

۳۴۴

The present writing introduces 23 books and 9 articles and dissertations concerning Thaqaalayn. The author has studied, in an analytic and descriptive way, the works of Shi'i and Sunni scholars written since 1385 AH Solar/2006 in this regard.